

Olivera Petrović (vertaler)

Karel van der Leeuw *Chinese filosofie, Essays over een wondere wereld*

Hoofdstuk 1 *Filosofie in Oost en West*, p. 15 t/m 25

1 FILOZOFIJA ISTOKA I ZAPADA

Evropa je – ako izuzmemo islamsku tradiciju u srednjem veku – tek u sedamnaestom i osamnaestom veku dospela u kontakt sa azijskom filozofijom, a ozbiljnije studije započete su tek u devetnaestom veku. Otkriće filozofskog mišljenja izvan Evrope izazvalo je različite reakcije: divljenje racionalnom i etičkom mišljenju izvan hrišćanstva, fasciniranost egzotičnim, ali i prezir prema primitivnom karakteru drugih misaonih tradicija. Ovo suočavanje sa različitom misaonom tradicijom bilo je, razume se, obostrano. I na Istoku i na Zapadu čovek je bio primoran da se upita koji značaj druge misaone tradicije imaju za sopstvenu tradiciju i kako ih i s kojim ciljem treba proučavati.

Pojam „filozofija“

Holandski jezik je jedan od retkih koji ima sopstvenu reč za „filozofiju“: „*wijsbegeerte*“, „žudnja za mudrošću“. Ali holandska reč „žudnja za mudrošću“ nije naravno ništa drugo do prevod grčke reči *philosophia* koja je u većini evropskih jezika preuzeta bez prevoda. Reč *philosophia* može biti prevedena kao: „ljubav prema mudrosti“ od grčke reči *philein*, ljubiti, i „*sophia*“ mudrost. Azijski jezici – s izuzetkom arapskog – nisu preuzeli ovu grčku reč i stoga je opravdano pitanje da li jezici kao sanskrit i antički kineski imaju reč za „filozofiju“.

Šta znači u nekom drugom jeziku – u slučaju kineskog i jeziku koji ne pripada indoevropskim jezicima – naći apstraktni pojam poput „filozofija“? Prevođenje termina za konkretne pojmove u većini slučajeva nije vrlo teško. Da kineska reč *mu* znači „drvo“ u principu možemo otkriti ako nam Kinez izgovarajući tu reč pokazuje na drvo. Možda bismo u početku mislili da ta reč označava „drvo hrasta“ jer Kinez stalno pokazuje na hrast, ali taj nesporazum lako možemo otkloniti ako se malo potrudimo. Možda će se ispostaviti da reč *mu*

nema sasvim isti sadržaj kao naša reč „drvo“ jer u mnogim jezicima ne postoji i inače neprecizna razlika između pojmova „drvo“ i „žbun“ i oba su često označena istom rečju.

Apstraktni pojmovi kao „filozofija“ suočavaju nas sa temeljnijim problemom: drvo i drvo hrasta i drveće postoje svuda u svetu, no da li to možemo reći i za filozofiju? Drugim rečima: nije dovoljno samo pronaći ekvivalentni termin u vrlo različitim jezicima, već treba ispitati i da li ono što taj termin označava postoji u drugim kulturama. Problem se uz to ne ograničava na ovaj aspekt: stvari se menjaju kao što se menja i značenje reči. Čak i u našoj kulturi nije samorazumljivo da je terminom „filozofija“ označavano uvek isto i da je filozofija kakvu danas poznajemo uvek postojala u istoriji zapadne civilizacije. Pitanje je zapravo šta označavamo rečju „filozofija“?

Reč *philosophia* prevodi se doduše kao „žudnja za mudrošću“ ili „ljubav prema mudrosti“, ali u grčkom jeziku nije uopšte imala isto značenje koje ima u kasnijoj tradiciji. Filozofija je u Grčkoj označavala svako sticanje znanja i uvida. Ta reč je, dakle, pre odgovarala našoj reči „nauka“ nego našoj reči „filozofija“ i stoga se mogla koristiti i u množini: *philosophiai*. Mnoge *philosophiai* nisu bile različiti filozofski sistemi, već grane nauke koje se odnose na mnoge oblasti saznanja.

I u kasnijoj zapadnoj tradiciji reč „filozofija“ nije označavala ono što danas srećemo u istoriji filozofije, i obrnuto, za ono što danas prepoznajemo kao filozofiju nije bio korišćen taj termin. U Evropi je u srednjem veku ono što danas nazivamo filozofijom označavano kao „*dialectica*“. I u modernu dobu termin „filozofija“ i dalje označava celinu svih nauka. Tako se glavno delo Isaka Njutna iz 1687. zove *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, „Matematički principi filozofije prirode“, iako bismo mi danas predmet označili kao „prirodna nauka“. Naziv „filozofija prirode“ za prirodne nauke bio je uobičajen i u devetnaestom veku. Ono što danas označavamo kao „filozofija“, naime metafizika, u antičko doba označavano je kao „*prôtè philosophia*“, „prva filozofija“, naziv koji i Rene Dekart koristi u spisu *Meditationes de prima philosophia* (1641), „Meditacije o prvoj filozofiji“.

Ni sam termin „filozofija“ ni ono što je označeno tim terminom nisu konstantni. Filozofi – a to znači autori o kojima izveštava istorija filozofije – tokom vekova pisali su gotovo o svemu što zaokuplja čovekov intelekt. Već u staro doba Parmenid se bavi *bićem*, pitagorejci se bave analogijama između odnosa brojeva i poretka u kosmosu, jonski filozofi prirode i atomisti bavili su se pitanjima koje bismo danas svrstali u prirodne nauke, Platon moralnim ponašanjem, odnosom znanja i moralnog ponašanja i uređenjem države i društva, a Aristotel gotovo svim oblastima ljudskog znanja, uključujući i spise o kosmosu i kretanju životinja (*De Motibus Animalium*). U helenističko doba interesovanje se pomera ka

fundamentalnim pitanjima života: dostizanju sreće i izbegavanju patnje. Ako sagledamo celinu istorije filozofije, čini se da moramo izvesti zaključak kako je jedino što filozofe tokom vekova povezuje to što su reagovali jedni na druge.

Moderni pojam filozofije tvorevina je pre svega dve ličnosti: Jakoba Brukera (Jacob Brucker) i Imanuela Kanta. U tradiciji takozvanih „doksografija“ (manje sistematskih zapisa o životu i mišljenju filozofa kakva je ona antičkog pisca Diogena Laertija, jednog od najvažnijih izvora za manje poznate antičke filozofe) Jakob Bruker je u periodu od 1742. do 1744. u Lajpcigu objavio pet tomova *Historia critica philosophiae, a mundi incunabilis ad nostrum usque aetatem deducta* („Kritička istorija filozofije, od početka sveta i sve do našeg doba“). Iako je ova knjiga daleko od istorije u modernom smislu, Bruker je u jednom delu sakupio ono što danas podrazumevamo pod pojmom „filozofije“ i time je za svoje savremenike postao najvažniji izvor u toj oblasti.

Imanuel Kant, filozof osamnaestog veka, drugi je autor koji je formirao naš pojam filozofije. I Kant se doduše bavio oblašću prirodnih nauka, ali filozofija je za njega bila kritičko ispitivanje našeg razuma. Kant je time ne samo odredio područja kojima se bavi filozofija – teorija saznanja, metafizika, etika, estetika, antropologija, politička filozofija – već je svojom filozofijom pokazao unutrašnje veze između ovih filozofskih disciplina. Drugim rečima: ono što se podvodi pod zajednički imenitelj „filozofija“ nije tek slučajna i nasumična skupina.

Kantov shvatanje filozofije potom je znatno prošireno, recimo Hegelovom filozofijom, ali sa izvesnim preterivanjem ipak možemo reći da su Bruker i Kant izmislili filozofiju kakva je kasnije projektovana na istoriju zapadnog mišljenja. Ono što se ne uklapa u naš pojam filozofije, jednostavno nije obuhvaćeno istorijom filozofije. Stoga nije samorazumljivo da paralelni razvoj možemo naći u velikim azijskim civilizacijama.

Filozofija u kineskoj tradiciji

U antičkom kineskom pisanom jeziku ne postoji reč za „filozofiju“. To znači da ono što je obuhvaćeno savremenom istorijom kineske filozofije uopšte nije bilo označeno *jednim* pojmom. Moderna kineska reč za „filozofiju“, *zhexue*, 哲學, doslovno „učenje mudrosti“, kineski je izgovor dva karaktera koji se na japanskom izgovaraju kao *tetsugaku*; taj termin je Škola iz Kjota početkom dvadesetog veka uvela kao prevod grčke reči *philosophia*. U Kini je ova reč počela da se koristi tek kada su kineski intelektualci, koji su filozofiju studirali na

Zapadu, počeli da tragaju za nečim uporedivim u sopstvenoj istoriji. U tom smislu bi se moglo reći da su pre svega pragmatičar Hu Shi i istoričar Feng Youlan naknadno „izmislili“ kinesku filozofiju.

Ono što nalazimo u istorijskim delima Hu Shi-a i *Feng Youlan-a* tokom istorije označavano je različitim imenima. U staro doba je ono što danas nazivamo kineskom filozofijom bilo označavano kao tradicija „učitelja“ ili *zi*. Veliki kineski istoričar Sima Ćijen (Sima Qian) u svom istorijskom pregledu Kine do kraja drugog veka p.n.e. podelio ih je na „škole“, „tradicije“ ili *jia*, termin kojim su označavane i plemićke „kuće“. Sadržaj zbirki ovih škola, nazvanih po određenom učitelju, ne poklapa se ni sa onim što danas smatramo „filozofijom“, niti sa područjima interesovanja drevnih filozofa u evropskoj tradiciji. Tako su neka poglavlja u delima antičkih kineskih mislilaca, recimo u spisima Mo Ci (*Mozi*) i Sjun Ci (*Xunzi*), posvećena vojnoj strategiji i taktici, temama koje teško možemo smatrati filozofskim. Otuda ove rasprave jednostavno nisu ni uvrštene u savremene istorije filozofije, kao što ni predmet Aristotelove rasprave „O kretanju životinja“ ne pripada filozofiji.

U kasnijim razdobljima filozofija nije označavana jednim opštim terminom, već su korišćena različita imena koja ukazuju na određene škole mišljenja, a ne na određene opšte discipline. U trećem veku n.e. ono što nazivamo „neotaoizam“ označeno je kao *xuanxue*, „učenje o misteriji“. U periodu Song (11. i 12. vek n.e.) i periodu Ming (od 14. do 17. veka n.e.) takozvani „neokonfucijanizam“ označen je kao *daoxue*, „učenje o putu“, *lixue*, „učenje o zakonitostima“ (za „realističku“ školu *Zhu Xi*) i *xinxue*, „učenje o svesti“ (za „idealističke“ škole *Lu Xiangshan-a* i *Wang Yangming-a*). Za aktivnosti i oblasti interesovanja ovih škola nije postojao jedan opšti termin.

Da li to što nije postojao termin za „filozofiju“ znači da nije postojala ni svest o jedinstvu ciljeva filozofskog mišljenja? Svakako ne. Sve škole u kineskoj filozofiji postavljale su fundamentalna pitanja o razvoju ličnosti i značaju koji to ima za državu i društvo. Odgovore koje su jedni davali na ova pitanja drugi su pak osporavali ognjem i mačem. U tom smislu postoji tradicija slična onoj u Evropi jer se kontinuirano vodi rasprava iako ne postoji neko opšte ime za to.

Filozofija u indijskoj tradiciji

Za razliku od kineske tradicije, u indijskoj tradiciji postoji reč koja se jednostavno prevodi kao „filozofija“: *darshana*, termin koji se i u modernoj Indiji koristi za „filozofiju“. Reč

darshana etimološki je srodna rečima „gledati“ i „posmatrati“ i zato se *darshana* doslovno može prevesti kao „vizija“ ili „razmatranje“. *Darshana* se može koristiti i u množini i označava različite sisteme mišljenja koje danas nazivamo filozofskim sistemima. Ova reč kao takva postoji već hiljadu godina.

Filozofski sistemi su u Indiji – kao i evropska filozofija u srednjem veku – usko povezani sa religijom i određenim religioznim pravcima. Otuda reč *darshana* ima i religiozno značenje. Indijska tradicija pak ima i drugi termin koji može biti preveden terminima „filozofija“ ili „nauka“ ali nema religiozno značenje: *anvikshiki*, termin koji se koristi već od trećeg veka nove ere. Pojmom *anvikshiki* označava se nauka nezavisna od religije, dakle isključivo teorijska spekulacija putem obrazlaganja i dokazivanja.

Iako je u moderno doba izabran termin *darshana*, važna je svest o tome da je sanskrit poznavao i drugi termin kojim označava isključivo teorijsko mišljenje. Ne samo da postoji tradicija koju mi danas prepoznajemo kao filozofsku, već je postojala i svest o toj tradiciji kao što možemo videti iz istorijskih pregleda unutar ove tradicije.

Ipak, proučavajući azijsku misaonu tradiciju i poredeći je sa evropskom filozofijom, uvek moramo imati na umu značenje koje je mišljenje imalo u tadašnje vreme. Ono što su indijski i kineski mislioci, kao i evropski antički filozofi, imali na umu i želeli da postignu možda se veoma razlikovalo od onog što mi danas iz akademske perspektive smatramo „filozofijom“.

Nastanak svesti o sopstvenoj tradiciji

Pisanje istorije o različitim filozofskim tradicijama počiva naravno pre svega na proučavanju dostupnih dela. O shvatanju filozofa čija dela nisu sačuvana – recimo Demokrita – ili onih koji sami nisu ni pisali – kao Sokrat i Konfucije – ponekad saznajemo iz kritičkih ili apologetskih rasprava drugih autora. Naravno, moramo biti oprezni sa ovim svedočenjima. Aristotel raspravlja o shvatanjima prethodnika, ali čini to u okvirima svoje filozofije i interesovanja i ne možemo znati koliko je verodostojan recimo njegov prikaz filozofa jonske škole i njihovog shvatanja prirode. Tako je i Sokrat kakavog poznajemo iz Platonovih dijaloga potpuno različit od Sokrata predstavljenog u Ksenofontovim *Sećanjima na Sokrata* ili u Aristofanovoj komediji *Oblaci* i stoga se moramo upitati koliko je u Platonovom Sokratu sadržano Platonovo sopstveno shvatanje.

Pored ovih sporadičnih spominjanja, u mnogim tradicijama već u ranoj fazi postojali su pokušaji da se sažmu i prokomentarišu shvatanja različitih mislilaca, dakle da se napiše neka vrsta istorije filozofije. Ovde ćemo kratko razmotriti neke od tih istorija filozofije nastalih unutar jedne tradicije.

Najpoznatiji i jedini sačuvani pregled grčke filozofije jeste delo Diogena Laertija poznato pod imenom *Vitae philosophorum*, „Životi filozofa“, napisano po svoj prilici početkom trećeg veka nove ere. Diogen je u ovom delu sjedinio ono što mi danas očekujemo da sadrži jedna istorija filozofije. Ovo delo ne predstavlja hronološku istoriju, već su filozofi svrstani na poseban način, delom po pripadnosti određenoj školi, a misliocima koji nisu pripadali nekoj školi posvećeno je posebno poglavlje. Diogena osim toga ne interesuje toliko učenje ovih filozofa, već njihov život kako najavljuje i naslov dela. O učenju se raspravlja samo ukoliko je značajno za život i biografiju sačinjenu kao prilično nekritičko navođenje slučajnih događaja i anegdota koje se katkad graniče sa tračevima. Ipak, moramo konstatovati da Diogen u svom delu pokazuje smisao za ono što uzajamno jeste ili nije povezano.

I u kineskoj tradiciji već vrlo rano postoje nastojanja da se sažmu misaoni tokovi. Konfucijanistički filozof Sjun Ci (*Xunzi*, 298-238 p.n.e) u jednom od poglavlja svog dela, „Protiv dvanaest učitelja“, polemički raspravlja o nekim misliocima. Polemički je delom i esej koji se smatra i najstarijom istorijom kineske filozofije, naime 33. poglavlje dela *Džuang Cija* (*Zhuangzi*) pod naslovom *Tianxia*, „U svetu“ u kome su pre svega kritički raspravlja o mnogim antičkim kineskim misliocima. Opširnije informacije sadržane su u spisu *Šiđi* (*Shiji*), „Istorijski anali“ Sima Čijena (Sima Qian, oko 100 g. p.n.e.), prvoj pisanoj istoriji Kine koja obuhvata sve periode od najstarijih vremena. Jedno od poglavlja u ovoj istoriji, „Biografije“ ili „Memoari“, posvećeno je biografijama raznih ličnosti od istorijskog značaja (ne samo filozofa) i redosled je prilično proizvoljan. Sima Čijen pak ne raspravlja posebno o filozofima i njihovoj međusobnoj vezi, ali je zato otac Sima Čijena, Sima Tan (Sima Tan) napravio podelu antičkih mislilaca po „školama“. Ova podela je doduše vrlo sporna, ali ipak pokazuje svest o koherentnoj misaonoj tradiciji.

Sažeti pregledi indijske misli nastali su tek u kasnijem periodu. U četrnaestom veku n.e. Madhava Ačarja (Madhava Acharya) napisao je sistematski pregled indijske misli *Sarvadarshanasamgraha*.¹ Ovo delo mnogo pre zaslužuje naziv istorija filozofije nego već navedena dela jer u njemu je dat sistematski pregled četrnaest škola koje su u to vreme postojale u Južnoj Indiji. Madhava Ačarja se ne bavi biografijom ili doksografijom, već daje

---

¹ Ovo delo prevedeno je na engleski: E.B. Cowell en A. E. Gough (prev.), *The Sarvadarshanasamgraha of Madhavacharya*, New Delhi: D. K. Printworld, 2016

sistematski, kritički pregled osnovnih načela različitih škola i istovremeno i rezimira kritike koje su škole upućivale drugim učenjima. Njegova knjiga je i danas značajni pregled škola indijske filozofije i služila je kao uzor drugim pregledima.

U kineskoj tradiciji uporedivo delo nalazimo tek iz sedamnaestog veka n.e. pod naslovom „Zapisi o učenju mudraca iz perioda Ming“ (*Mingru xue'an*) autora Huang Cung Sija (*Huang Zongxi* 1610 - 1695) u kome su mislioci iz perioda Ming (1369 - 1644) svrstani po školama. Autor je ovaj pregled u potpunosti sačinio na osnovu sopstvenog istraživanja izvora i nastojao je da delo određenog mislioca sažme u jedno osnovno načelo.² Kasniji pregled mislilaca iz Sung i Juen perioda dovršio je tek njegov sin. I delo Huang Cung Sija značajno je i za savremenu istoriografiju.

Karakter antičke filozofije

Reč „filosofija“ za nas je pre svega naziv za akademsku disciplinu. Filozofija se može studirati na univerzitetu, može biti napisan doktorski rad o filozofiji, i mnoga savremena filozofska dela nisu ili su tek vrlo teško razumljiva onome ko nema filozofsko obrazovanje. Filozofi kao da pišu pre svega za svoje stručne kolege, kao medicinski stručnjaci ili hemičari. Bavljenje filozofijom je teorijska delatnost. U najboljem slučaju možemo reći da bi određena filozofska shvatanja, pre svega u oblasti etike i političke i socijalne filozofije, mogla imati i praktične konsekvencije, ali se akademski filozofi uopšte uzev malo bave upravo ovim praktičnim konsekvencijama.

To nije uvek bilo tako čak ni u istoriji zapadnog mišljenja. Na to su nam skrenuli pažnju pre svega Pjer Ado (*Pierre Hadot*) u nizu dela i Marta Nussbaum (*Martha Nussbaum*), recimo u knjizi *Terapija žudnje (The Therapy of Desire)*: bavljenje filozofijom u antičkoj Grčkoj nije bilo pre svega teorijska delatnost, već način života. Ado piše:

Ne smemo, naravno, potceniti izuzetnu sposobnost antičkih filozofa da razviju teorijsku refleksiju o najsuptilnijim problemima teorije saznanja, logike ili fizike. Ali ova teorijska aktivnost mora biti smeštena u drugačiju perspektivu od predstava koje u današnje vreme imamo o filozofiji. Počnimo time da se, svakako već od Sokrata, izbor određenog načina života ne donosi na kraju procesa filozofske delatnosti, kao

---

² Delom prevedeno: Julia Child en Fang Chaoying, *The records of Ming scholars*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1987.

neka vrsta dodatka, već naprotiv na početku tog procesa [...] i taj izbor u izvesnoj meri određuje i samo učenje [...] Drugo, izbor i odluke nikada se ne donose u osamljenosti: ni filozofija ni filozofi nikada ne postoje izvan grupe, zajednice, jednom rečju filozofske „škole“ [...] koja od pojedinca zahteva potpunu promenu načina života, preobražaj celokupnog postojanja, što konačno znači želju da se postoji i živi na određeni način.³

A Marta Nussbaum o poznoantičkim grčkim i rimskim filozofima piše:

Helenističke filozofske škole u Grčkoj i Rimu – epikurejci, skeptici i stoici – smatrali su da je filozofija način da se uhvati u koštac sa najboljim problemima ljudskog života. Ove škole su filozofa videle kao saosećajnog lekara čije veštine mogu izlečiti mnoge sveprisutne oblike ljudske patnje. Filozofijom se nisu bavili kao izolovanom intelektualnom tehnikom čija je svrha da demonstrira inteligenciju, već kao angažovanom i ovozemaljskom veštinom da se nose sa ljudskom patnjom.⁴

Opredeliti se za filozofiju – koja se od Platona i naziva ovom reči – znači pre svega opredeliti se za određeni način života u kome su podjednako važni refleksija i određena pravila života. Ponekad ova pravila života nemaju prepoznatljivu vezu sa filozofskom refleksijom. Tako je u pitagorejskom bratstvu postojalo pravilo da se ne jede pasulj „jer u njemu su duše umrlih“ ni da se ulazeći kroz vrata stane na prag, ali nije nam poznat razlog. Većina ovih životnih pravila bila je naravno povezana sa ciljem filozofije, pri čem treba imati na umu da cilj filozofskog života nije bio izveden iz filozofske teorije, već pre obrnuto.

Pravila o načinu života važe, razume se, unutar jedne zajednice. Tu zajednicu čini pre svega duboka veza između učitelja i učenika. Pozicija učitelja nije bila ona koju danas ima moderni docent čije mesto može zauzeti ili naslediti neki drugi docent. Veza između učitelja i učenika je doživotna. Tako se, recimo, u antičkom konfucijanističkom delu *Meng Ci*, sledbenicima takozvanih „agrarnih utopista“ zamera što su posle smrti njihovog (konfucijanističkog) učitelja tražili nekog drugog učitelja.

---

³ Pierre Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Parijs: Gallimard, 1995, pp. 17-18. (Pjer Ado, *Šta je antička filozofija?*, Fedon, 2009.)

⁴ Martha Nussbaum, *The Therapy of Desire*, Princeton, 1994, p. 3 (Marta Nussbaum, *Terapija žudnje*, Mizantrop, 2019.)

Kao u staroj Grčkoj, u Indiji i Kini učenje uglavnom prenošeno usmenim predanjem učitelja svojim učenicima. Zato često nisu sačuvani spisi, ponekad nisu ni postojali, ili su izgubljeni jer je u određenom trenutku bilo prekinuto prenošenje učenja od učitelja na učenika. Ali ni sačuvani spisi katkad nisu dovoljni da bi se stekao uvid o samom učenju i onom što se odigravalo unutar filozofskih škola. Neki spisi koji su nam poznati bili su namenjeni isključivo širokoj publici kao što je slučaj sa Platonovim dijalozima. Postoje naznake da je Platon pored toga podučavao i u svojoj školi ali da to učenje nikada nije zapisano. Sam Platon u svom *Sedmom pismu* piše:

I zato nijednom ozbiljnom čoveku, kada se radi o ozbiljnim stvarima, ni izdaleka neće pasti na pamet da to prenese u spise i kao plen izruči zlonamernosti i nerazumevanju.⁵

Kod Aristotela je upravo obrnuto: i on je pisao dijaloge za široku publiku, ali oni su, osim nekoliko fragmenata, izgubljeni, ali su zato sačuvane neke vrste „beležaka sa predavanja“.

Spisi koji su nam preneti iz indijske i kineske tradicije zbog svoje sažetosti i ezoteričnog jezika graniče se s nerazumljivim. To važi recimo za indijske sutre i za kineske spise *Lao Ci (Laozi)* i *Daodejing (Daodejing)* ili *Knjiga o daou i deu*^{*}. Ovi spisi verovatno uopšte nisu bili namenjeni širokoj čitalačkoj publici; oni su bili tek podsetnici za upućene i mogli su postati razumljivi tek uz propratno objašnjenje učitelja. Ponekad je učenicima bilo čak zabranjeno da ezoterično učenje prenesu na papir kao u slučaju taoističkih spisa o besmrtnosti.

Učitelj je naravno imao mnoge učenike ili sledbenike, iako u većini slučajeva ne možemo dokučiti koliko učenika i ko su oni tačno bili. Učitelj i učenici nekada su živeli u pravim životnim zajednicama u kojima su važila stroga pravila, poput onih u pitagorejskom bratstvu, ali u većini slučajeva o tome ne znamo mnogo.

U zbirci *Lunyu* ili *Razgovori Konfucije* svog učenika, koji je bio u službi moćnika u državi Lu, kori što se kasno vratio kući. Učenik odgovora da je bio zauzet važnim državnim poslovima. Konfucije na to uzvraća: „Da su ti poslovi stvarno važni, svakako bi pozvali mene. To mora da su bile tričarije.“ Ovaj odlomak je važan jer iz njega zaključujemo da je Konfucije živeo zajedno sa svojim učenicima, što posredno potvrđuju i druge naznake.

---

⁵ Plato, *Verzameld werk*, prevod Xaveer de Win, Tom V, p.153 (Platon, *Državnik/Sedmo pismo*, Liber, 1977)

^{*} U prevodu Radoslava Pušića iz kojeg će nadalje u tekstu biti navođeni citati: Lao C, 'Knjiga o daou i deu', (Plato, Beograd, 2003). (prim. prev.)

Oni koji su težili mudrosti nekad su to pokazivali i nošenjem posebne odeće. U staroj Grčkoj je to bio „ogrtič filozofa“, kratki, otvoreni ogrtač, iako nam nije poznato ko ga je nosio i u kojim prilikama. U antičkoj kineskoj literaturi nalazimo mnoge naznake da su *Ru*, sledbenici Konfucija, nosili naročitu, staromodnu odeću sa širokim rukavima i specijalnim pojasom, čemu se poznati konfucijanistički filozof Sjün Ci (Xunzi) podsmevao.